

מה מייחד את חמשת הדברות הראשונים ואת חמשת הדברות האחרונים?

הקדמה

התורה אומרת שעשרת הדברות נכתבו על שני לוחות אבנים¹, וחז"ל אמרו במכילתא²: "כיצד ניתנו עשרת הדברות: חמישה על לוח זה וחמישה על לוח זה: כתיב: 'אנכי ד' אלקיך', וכנגדו: 'לא תרצח'... 'לא יהיה לך' וכנגדו 'לא תנאף'" וכן הלאה. כלומר שעל כל לוח נכתבו חמישה דברות, ושהחלוקה היא כפי שמקובל כיום, שהדיבר הראשון הוא "אנכי ד' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים", והשני "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני", וכן הלאה³.

יש לשאול: מדוע חולקו עשרת הדברות לשני חלקים? מה מייחד את חמשת הדברות הראשונים ומה מייחד את חמשת הדברות האחרונים?

כך נאמר בעשרת הדברות (שמות פרק כ):

א. "וידבר אלקים את כל הדברים האלה לאמר:

חמשת הדברות הראשונים:

- ב. אנכי ד' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים. לא יהיה לך אלהים אחרים על פני.
- ג. לא תעשה לך פסל וכל תמונה, אשר בשמים ממעל, ואשר בארץ מתחת, ואשר במים מתחת לארץ.
- ד. לא תשתחוה להם ולא תעבדם, כי אנכי ד' אלקיך א-ל קנא, פִּקֵּד עוֹן אֲבֹת עַל בָּנִים, עַל שְׂלֵשִׁים וְעַל רִבְעִים לְשָׁנָאִי
- ה. וְעֲשֵׂה חֶסֶד לְאֵלִפִּים, לְאֹהֲבֵי וּלְשֹׂמְרֵי מִצְוֹתַי.
- ו. לא תשא את שם ד' אלקיך לשוא, כי לא ינקה ד' את אשר ישא את שמו לשוא.
- ז. זכור את יום השבת לקדשו.
- ח. ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך.

¹ שמות לד, כח; דברים ה, יט; י, ד.

² דרבי ישמעאל יתרו מסכתא דבחדש פרשה ח

³ על שיטות נוספות עיין שם בהמשך המכילתא ובפירוש "דעת מקרא" שמות פרק כ, "לסיכום הפרשה" (עמ' תב).

ט. ויום השביעי שבת לדי אלקיך, לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך, עבדך ואמתך ובהמתך, וגרך אשר בשעריך.
י. כי ששת ימים עשה ד' את השמים ואת הארץ, את הים ואת כל אשר בס, וינח ביום השביעי, על כן ברך ד' את יום השבת ויקדשהו.
יא. כבד את אביך ואת אמך, למען יארכון ימך, על האדמה אשר ד' אלקיך נתן לך.

חמשת הדברות האחרונים:

יב. לא תרצח. לא תנאף. לא תגנב. לא תענה ברעך עד שקר.
יג. לא תחמד בית רעך. לא תחמד אשת רעך, ועבדו ואמתו ושורו וחמרו, וכל אשר לרעך.

התבוננות בחמשת הדברות הראשונים מול חמשת הדברות האחרונים מגלה הבדל בשני דברים עיקריים: בצורה ובתוכן.
מבחינת הצורה: בולטת מאד העובדה שחמשת הדברות הראשונים ארוכים - עשרה פסוקים ביחד, ואילו חמשת הדברות האחרונים קצרים - בסך הכל שני פסוקים!
מבחינת התוכן: בחמשת הדברות הראשונים מופיע שם ד' פעמים רבות, ואילו בחמשת הדברות האחרונים לא מופיע שם ד', אפילו לא פעם אחת!
מה הסיבה להבדלים אלו?

חלק א: מצוות שבין אדם למקום ומצוות שבין אדם לחברו

כתב הרמב"ן (שמות כ, יב): "והנראה במכתב הלוחות שהיו החמש ראשונות בלוח אחד, שהם **כבוד הבורא**, כמו שהזכרתי, והחמש השניות בלוח אחד, שיהיו חמש כנגד חמש".

לגבי ארבעת הדברות הראשונים "אנכי ד' אלקיך", "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני", "לא תשא את שם ד' אלקיך לשוא", ו"זכור את יום השבת" הדבר מובן, אבל מדוע מצות כיבוד אב ואם היא כבוד הבורא? הרי אב ואם הם נבראים! נאמרו על כך מספר תשובות:

א. מדוע מצות כיבוד אב ואם היא כבוד הבורא?

1. הסבר הרמב"ן ומפרשים נוספים

כתב הרמב"ן (שם, יא): "כבד את אביך - הנה השלים כל מה שאנו חייבין בדברי הבורא בעצמו ובכבודו, וחזר לצוות אותנו בעניני הנבראים. והתחיל מן האב, שהוא לתולדותיו כענין בורא, משתתף ביצירה, כי ד' אבינו הראשון, והמוליד אבינו האחרון".

בדברי הרמב"ן כתוב שאכן ארבעת הדברות הראשונים מתיחסות לבורא עצמו, ואילו האב הוא כמובן נברא, אבל ביחס לבן אביו הוא כעין בורא, שותף עם הקב"ה ביצירת בנו.

עוד כתב הרמב"ן (שם, יב): "והנה עשרת הדברות חמישה בכבוד הבורא, וחמישה לטובת האדם, כי 'כבד את אביך' כבוד הא-ל, כי לכבוד הבורא צוה לכבד האב המשתתף ביצירה, ונשארו חמישה לאדם בצרכו וטובתו"⁴.

כלומר: מתוך שהאדם צריך לכבד את הבורא, והאב הוא שותף עם הקב"ה ביצירת בנו, צוה ד' לכבד גם את אביו ואמו.

כעין זה כתב גם הראב"ע (שם, ב): "כי האבות משתפים עמו ביצירתו, ואם לא יכבדם, כאילו אינו מכבד ד'".

כעין זה כתב גם ה"כלי יקר" (שם, יא) ביתר ביאור: "ומצות כיבוד אב ואם, אף על פי שהוא בין אדם לחבירו, מכל מקום מצוה זו נוגעת גם בכבוד המקום ברוך הוא, לפי ששלושה שותפין באדם: הקדוש ברוך הוא ואביו ואמו, ואם תכבד אב ואם בעבור שמהם נוצר החומר והגוף הכלה והבלה - קל וחומר בן בנו של קל וחומר שתכבד את אביך שבשמים, אשר נתן בך הנשמה, החלק המעולה הקיים לנצח".

⁴ הוסיף שם הרמב"ן: "ולכך אמר במשנה תורה: 'כאשר צויתוך' (דברים ה, טו) - בכבודי, כן אנכי מצוך בכבוד המשתתף עמי ביצירתך. ולא פירש הכתוב [מהו] הכבוד, שהוא נלמד מן הכבוד הנאמר למעלה באב הראשון יתברך, שיודה בו שהוא אביו, ולא יכפור בו לאמר על אדם אחר שהוא אביו, ולא יעבדנו כבן לירשתו, או לענין אחר שיצפה ממנו, ולא ישא שם אביו וישבע בחיי אביו לשוא ולשקר. ויכנסו בכלל הכבוד דברים אחרים, כי בכל כבודו נצטוונו, ומפורשים הם בדברי רבותינו (קדושין לא ע"ב), וכבר אמרו (שם ל ע"ב) שהוקש כבודו לכבוד המקום". כעין דבריו האחרונים כתב גם המלבי"ם (שם, יב-יג), ועיין גם בספר "תפארת ישראל" למהר"ל פרק לו.

2. הסבר ספר החינוך

הסבר אחר כתב ספר החינוך: "משרשי מצוה זו, שראוי לו לאדם שיכיר ויגמול חסד למי שעשה עמו טובה, ולא יהיה נבל ומתנכר וכפוי טובה, שזו מידה רעה ומאוסה בתכלית לפני אלקים ואנשים. ושיתן אל לבו כי האב והאם הם סיבת היותו בעולם, ועל כן באמת ראוי לו לעשות להם כל כבוד וכל תועלת שיוכל, כי הם הביאוהו לעולם, גם גָּעוּ בו כמה יגיעות בקטנותו. וכשיקבע זאת המדה בנפשו, יעלה ממנה להכיר טובת הא-ל ברוך הוא, שהוא סיבתו וסיבת כל אבותיו עד אדם הראשון, ושהוציאו לאויר העולם וסיפק צרכו כל ימיו, והעמידו על מתכונתו ושלמות אבריו, ונתן בו נפש יודעת ומשכלת, שאלולי הנפש שחננו הא-ל יהיה כסוס, כפרד אין הבין, ויערוך במחשבתו כמה וכמה ראוי לו להזהר בעבודתו ברוך הוא".

לפי ספר החינוך כיבוד אב ואם הוא מצד הכרת הטוב כלפי ההורים, ומתוך הכרת הטוב כלפי ההורים יכיר טובה לדי על כל מה שהוא עושה עמו, ויזהר בעבודתו.

יש לציין שספר "חובת הלבבות" ביסס את עבודת ד' על היסוד של הכרת הטוב (עיין שם בשער השני ובשער השלישי)⁵.

3. הסבר ספר העיקרים

הסבר שלישי כתב ספר העיקרים (ג, כו): "ואחר כך אמר: 'כבד את אביך ואת אמך', לפי שהוא מן הידוע שאין המלך שבנה המדינה נגלה בכל יום לאנשי המדינה ההיא, ואם יזכרו אנשי הדור ההוא שראו ביאת המלך אל המדינה את קבלת עול מלכותו, ושהמלך בנה המדינה ושהוציאם מעבדות לחרות, הנה הבאים אחריהם, שלא הרגישו בעבדות כלל, ושלא ראו כניסת המלך במדינה, יבואו למרוד, ולחשוב שהמדינה היתה שלהם תמיד, ושאין להם מושל עליהם. ואין דרך לצאת מן השטות הזו אלא בהיותם נכנעים אל האבות, ומקבלים המוסר מהם, כי הם יודיעו את בניהם איך היו עבדים, ושאדון אחד הוציאם לחרות, והוא שבנה המדינה, והשכין אותם בתוכה. ולזה היה מן ההכרח, כדי שלא תשתכח ממשלת המלך מעל המדינה, והטובה שעשה עמהם שהוציאם מעבדות לחרות, שיכנעו הבנים בכל דור ודור אל האבות, ויקבלו דברי מוסרם עליהם. ובעבור זה בא הדבור החמישי שהוא 'כבד את אביך ואת אמך' להזהיר על הקבלה, רוצה לומר שימשך האדם לקבלת האבות, שזה עיקר כולל לכל הדתות, שלא יצוייר מציאותם אם לא יהיה האדם נשמע לקבלת האבות וחכמי הדת".

⁵ עיין גם בספר "מוסר אביך" למרן הראי"ה פ"ב סעיף ג.

לפי ספר העיקרים מצות כבוד אב ואם היא הבסיס להכרת ד', כיון שההורים מעבירים לבניהם את המסורת. כעין זה כתב גם הרש"ר הירש (שמות כ, יב).

4. הסבר נוסף על פי ספר העיקרים

נראה שניתן ללמוד מדברי ספר העיקרים סיבה נוספת. ספר העיקרים כתב: "ואין דרך לצאת מן השטות הזו אלא בהיותם נכנעים אל האבות ומקבלים המוסר מהם". על פי זה ניתן לומר שעל ידי ההכנעה להורים ירכשו הבנים בנפשם את תכונת ההכנעה לגדולים מהם, ומתוך כך יכנעו לד'.

סיכום

נאמרו ארבעה הסברים מדוע מצות כיבוד אב ואם נכתבה בין המצוות שבין אדם למקום:

1. האב והאם הם הבוראים של הבן, ושותפים לבורא (רמב"ן, ראב"ע ו"כלי יקר").
2. על ידי הכרת הטוב כלפי האב והאם ידע הבן להכיר טובה לד' ולקיים מצוותיו (ספר החינוך).
3. האב והאם מלמדים את הבן ומעבירים לו את המסורת של ההכרה בד' (ספר העיקרים).
4. על ידי ההכנעה כלפי האב והאם ידע הבן להיכנע לד' ולקיים מצוותיו (על פי ספר העיקרים).

יש לציין שההסבר הראשון והשלישי שייכים יותר לתחום השכל, ואילו ההסבר השני והרביעי שייכים יותר לתחום המידות.

ב. מדוע רק בדברות הראשונים נזכר שם ד'?

על פי מה שהתבאר מובן גם מדוע בדברות הראשונים נזכר שם ד' ובאחרונים הוא אינו נזכר: במצוות העוסקות בכבוד ד' נזכר שם ד', ואילו במצוות שבין אדם לחברו לא נזכר שם ד'.

כעין זה כתב ה"כלי יקר" (שם, יא): "כבד את אביך ואת אמך - במצוה זו חתם חמש דברות ראשונות המדברים בכבוד המקום ברוך הוא, כי מטעם זה נאמר בכולם: 'ד' אלקיך', ולא הזכיר השם בכל חמש דברות אחרונות המדברים בדברים שבין אדם לחברו".

עוד הוסיף ה"כלי יקר" (שם): "ובמסכת קידושין (ל ע"ב) תנו רבנן: 'שלושה שותפים באדם' וכו', ומסיק שם: 'בזמן שאדם מכבד את אביו ואמו - מעלה אני עליכם כאילו דרתי ביניכם וכבדוני', וקשה: דירה מאן דכר שמיא? ומהיכן למדו

לומר כאילו דרתי ביניכם? ודאי למדו זה ממה שמצינו שבכל חמש דברות אחרונות לא נזכר השם, לפי שמדברים בדברים שבין אדם לחבירו, ואם כן למה הזכיר 'ד' אלקיך' אצל כיבוד אב ואם? אלא שעשה הקדוש ברוך הוא דירה לשמו הגדול יתברך אצל אב ואם, לומר שהמכבד אב ואם כאילו דרתי ביניכם וכדונני". יש לציין שכעין זה כבר כתב הראב"ע (שם, ב) שיובא במאמר הבא⁶.

חלק ב: מדוע הדברות הראשונים ארוכים והאחרונים קצרים?

בהקדמת המאמר נשאלה השאלה: מדוע האריכה התורה בחמשת הדברות הראשונים.

על שאלה זו יש לענות בשני שלבים:

בשלב הראשון יש לברר ממה נובעת האריכות שבדברות הראשונים.

⁶ כעין זה כתב החזקוני (שם, יא): "חמש דברות הראשונות העובר עליהם אינו רע רק לשמים, לפיכך הזכיר שמו בכלם, שהרי לשמו הן קבועות. אבל חמש האחרונות אינן אלא לבריות, על כן לא חש להזכיר שמו בהם".

יש להעיר על דבריו שמי שאינו מכבד את הוריו אינו רע לשמים, אלא גם לבריות! נראה שכוונתו היא שמי שאינו מכבד את הוריו, אך גם אינו פוגע בהם, אינו רע לבריות. עוד טעם כתב החזקוני: "שאל טורנוסרופוס הרשע לרבי עקיבא: מפני מה שמו של הקב"ה נזכר בחמש דברות הראשונות, ואינו נזכר בחמש הדברות האחרונות? הלך לו רבי עקיבא לפלטרין של טורנוסרופוס הרשע והראה לו שם את רומחו. חזר והלך לטרקלין שלו והראה לו שם את מגינו. חזר והלך לקלמרין שלו והראה לו שם את שריונו וכלי זיינו. חזר והוליכו לבית הכסא שלו, אמר לו: מפני מה לא נתת שם מכלי זיינד? אמר לו: מפני שהוא גנאי לי להניחם במקום הטינופת. אמר לו רבי עקיבא: כך בדברות הראשונות אין שם אלא דרך כבוד, לכך נכתב שם שמו של הקב"ה, אבל בחמש אחרונות שמדבר בריציחה וניאוף, גניבה ועדות שקר וחימווד לא רצה להזכיר שמו בהם". כעין דברי החזקוני הללו כתבו גם התוספות במסכת תענית (ג ע"א ד"ה "ואילו טל"): "ועוד מצאתי כשאמר [גדעון]: 'על כל הארץ יהיה טל' (שם, לט), כתיב: 'ויעש אלקים כף' (שם, מ), וכשאמר: 'טל יהיה על הגיזה לבדה, ועל כל הארץ חרב' (שם, לז), כתיב: 'ויהי כף' (שם, לח), ולא הזכיר בזה השם יתברך.

וטעמו אשר אומר כי הוא זה: **כי אין ד' יתברך מזכיר שמו על הרעה**, כי אם יהיה חורב על כל הארץ היתה רעת יושבי בה, וכתיב: 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתך' (שמות כ, כא), אבל כשאמר 'על כל הארץ יהיה טל' (שם, לט), כתיב: 'ויעש אלקים' (שם, מ). וכדומה לזה: 'ויקרא אלקים לאור יום, ולחשך קרא לילה' (בראשית א, ה), וגבי חשך לא הזכיר השם יתברך. וכן בחמשה דברות אחרונות מ'לא תרצח' ואילך (שמות כ, יב) לא הזכיר השם יתברך. הכל הולך אל מקום אחד. משל למלך שבנה דירה נאה, והניח לצייר מגינו לפני כל חדרי הבית, זולתי בית הכסא, מקום הטינוף". ועיין כעין זה בפסיקתא רבתי פרשה כא, וב"תורה שלמה" כאן אות קכו. יש להעיר שגם עבודה זרה שנוכרת בדברות הראשונות היא טינוף גדול, ועיין בספר "ערפלי טוהר" (עמי' כג במהדורת המכון על שם הרצ"ה ירושלים, תשמ"ג) שמרן הראי"ה העיד על עצמו: "בילדותי הייתי מרגיש סירחון של בית הכסא מבתי התפלות של הגויים, אף על פי שהיה לכאורה נקיים מאד, ועמדו בתוך גן של עצים נטועים".

בשלב השני יש לברר מדוע דווקא במצוות אלו יש את הסיבות הגורמות לאריכות זו.

א. ממה נובעת האריכות בדברות הראשונים?

התבוננות ראשונית בעשרת הדברות מגלה שהאריכות נובעת משלוש סיבות:
1. נימוקים למצוה. 2. פירוט המחויבים במצוה. 3. שכר למקיים את המצוה.

1. נימוקים למצוה

הסיבה העיקרית לאריכות היא הנימוקים.

במבט ראשון נראה שבשלוש מצוות מצאנו נימוקים⁷:

1. "לא תשתחוה להם ולא תעבדם, כי אנכי ד' אלקיך א-ל קנא, פקד עון אבת על בנים, על שלשים ועל רבעים לשנאי".

2. "לא תשא את שם ד' אלקיך לשוא, כי לא ינקה ד' את אשר ישא את שמו לשוא".

3. "זכור את יום השבת לקדשו. ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך. ויום השביעי שבת לד' אלקיך, לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך, עבדך ואמתך ובהמתך, וגרך אשר בשעריך. כי ששת ימים עשה ד' את השמים ואת הארץ, את הים ואת כל אשר בו, וינח ביום השביעי, על כן ברך ד' את יום השבת ויקדשהו".

אבל כאשר מתבוננים רואים ששני הנימוקים הראשונים: "כי אנכי ד' אלקיך א-ל קנא, פקד עון אבת על בנים, על שלשים ועל רבעים לשנאי". ו"כי לא ינקה ד' את אשר ישא את שמו לשוא", אינם דומים לנימוק השלישי: "כי ששת ימים עשה ד' את השמים ואת הארץ, את הים ואת כל אשר בו, וינח ביום השביעי, על כן ברך ד' את יום השבת ויקדשהו", כיון ששני הנימוקים הראשונים אינם הסבר לעצם המצוה, אלא לכדאיות לקיים אותה, כדי לא להיענש, כלומר: **איום בעונש!** ואילו הנימוק השלישי הוא **הסבר לעצם המצוה!**

כך שניתן לומר שיש נימוק רק למצוות השבת, ואילו במצוות "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" ובמצוות "לא תשא את שם ד' אלקיך לשוא" אין נימוק, אלא איום בעונש!

⁷ עיין ב"דעת מקרא" שם בסוף עמוד תג.

2. פירוט המחויבים במצוה

סיבה נוספת לאריכות נובעת מפירוט החייבים במצות השבת: "זכור את יום השבת לקדשו. ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך. ויום השביעי שבת לדי' אלקיך, לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך, עבדך ואמתך ובהמתך, וגרך אשר בשעריך".

3. שכר למקיים את המצוה

סיבה נוספת לאריכות נובעת מהשכר הכתוב במצות כיבוד אב ואם: "כבד את אביך ואת אמך, למען יארכון ימיך על האדמה אשר ד' אלקיך נתן לך".

עולה אם כן שהאריכות נובעת מארבע סיבות:

1. בשתי מצוות יש איום בעונש: ב"לא יהיה לך אלהים אחרים על פני", וב"לא תשא את שם ד' אלקיך לשוא".
2. במצות השבת יש נימוק.
3. במצות השבת יש גם פירוט החייבים.
4. במצות כיבוד אב ואם יש שכר.

לפי זה נשאלות שתי שאלות:

1. מדוע בחלק מהמצוות יש עונש, בחלק יש שכר, ובחלק אין לא עונש ולא שכר?
2. מדוע במצות השבת יש נימוק ופירוט?

ב. מדוע בחלק מהמצוות יש עונש, בחלק יש שכר, ובחלק אין לא עונש ולא שכר?

על שאלה זאת עמד הרמב"ן וכתב (שם, יב): "והנה הזכיר בקצת הדברות גמולם, ובקצתם לא הזכיר, כי בדבור השני: 'א-ל קנא', בשלישי: 'כי לא ינקה', בחמישי: 'למען יארכון', ולא הזכיר באחרים עונש או שכר! והיה זה כי החמישה דברים האחרונים טובת האדם הם, והנה שכרו אתו ופעולתו לפניו.

אבל בעבודה זרה צריך אזהרת עונש, לחומר הגדול שבה, והוא לכבוד הבורא. והנראה אלי כי אמר 'א-ל קנא', על 'לא יהיה לך', ואמר 'ועשה חסד', על 'אנכי', כי העונש יבא על מצוות לא תעשה, והשכר על מצוות עשה. וקבלת מלכות הא-ל ואזהרת עבודת זולתו ענין אחד, והשלים הדבר, ואחר כך הזהיר על העובר, והבטיח בשכר על העושה. והזהיר בשבועת שוא בעונש 'לא ינקה'.

ולא הזכיר בשבת גמול כלל, ולא אמר על המחלל השבת עונש הכרת, או עונש אחר זולתו, ולא הזכיר שכר על השומר שבת מחללו, מפני שהשבת נכלל בשתי מצוות הראשונות, כי השומר שבת מעיד על מעשה בראשית, ומודה במצות 'אנכי', והמחללו מכחיש במעשה בראשית, ומודה בקדמות העולם להכחיש במצות 'אנכי', והנה הוא בכלל 'א-ל קנא פקד', ובכלל 'ועשה חסד לאלפים'.
ובדבור החמישי, בכבוד האבות, הזכיר שכר, כי היא מצות עשה".

הרמב"ן חידש חמישה חידושים, וכולם מתבססים על היסוד שכבר למדנו בחלק א', שגם אותו קבע הרמב"ן, שחמשת הדברות הראשונים עוסקים במצוות שבין אדם למקום, ואילו חמשת הדברות האחרונות עוסקים במצוות שבין אדם לחברו:

1. על המצוות שבין אדם לחברו אין צורך לאיים בעונש או להבטיח שכר, כיון שאם כל אדם יזיק לחברו יהיה רע לכולם.
2. על הלאוין שבין אדם למקום יש עונשים, ולכן נאמר איום ב"לא יהיה לך אלהים אחרים על פני", וב"לא תשא את שם ד' אלקיך לשוא".
3. על העשין שבין אדם למקום יש שכר, ולכן יש שכר על מצות כיבוד אב ואם.
4. המלים "ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי" מבטיחות שכר, ולכן הן אינן מתיחסות ל"לא יהיה לך אלהים אחרים על פני", שהוא לאו, אלא ל"אנכי ד' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים", שהוא עשה, אלא שהן כתובות אחרי "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני", כיון שרצה ד' לסיים את איסור אזהרת עבודה זרה יחד עם הציווי "אנכי ד' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים", ורק אחריהם לומר את השכר למקיים את מצות "אנכי ד' אלקיך", ואת העונש לעובר על "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני".
5. כיון שבשמירת השבת האדם מעיד על מציאות ד' בעולם, ועל כך שהוא ברא את העולם, ממילא הוא יזכה בשכר המובטח למי שמקיים את מצות "אנכי ד' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים", ואם ח"ו הוא אינו שומר שבת הוא כאילו ח"ו כופר בד', ויענש בעונש של מי שעובד עבודה זרה.

יש להטעים יותר את דברי הרמב"ן הללו על השבת, על פי מה שכתב הרמב"ן עצמו (שם, ז) על השבת: "ולכך אמרו ז"ל (חולין ה ע"א) שהשבת שקולה כנגד כל מצוות שבתורה, כמו שאמרו בעבודה זרה, מפני שבה נעיד על כל עיקרי האמונה, בחידוש ובהשגחה ובנבואה".

יש לשאול על הרמב"ן: מדוע כתב בתחילת דבריו: "והנה הזכיר בקצת הדברות גמולם, ובקצתם לא הזכיר, כי בדבור השני: 'א-ל קנא', בשלישי: 'כי לא ינקה', בחמישי: 'למען יארכו', ולא הזכיר באחרים עונש או שכר"! ואחר כך כתב: "ואמר: 'ועשה חסד', על 'אנכי', כי העונש יבא על מצוות לא תעשה, והשכר על מצוות עשה". כיצד התעלם הרמב"ן בתחילת דבריו מהשכר "ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי"?

יש לומר שבתחילת דבריו הבין הרמב"ן שפסוק זה, שלא נאמר בו: "למען יארכו ימך" אינו מבטיח שכר, אלא מתאר את ד', שהוא עושה חסד באופן כללי "לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי", אך אין הוא מתיחס למצות "אנכי", ולא למצות "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני". ובתירוצו חידש הרמב"ן שפסוק זה הוא הבטחת שכר על מצות "אנכי ד' אלקיך".

עולה אם כן שאף על פי שבמבט ראשון נראה שיש עונשים רק בשני לאוים, ויש שכר רק בעשה אחד, חידש הרמב"ן שיש עונש בכל הלאוים שבין אדם למקום, ויש שכר בכל העשים!

ג. מדוע יש הבדל בין סגנון האיום על עבודה זרה לבין סגנון האיום על נשיאת שם ד' לשוא?

למדנו בפרקים הקודמים שבדיבר השני ובדיבר השלישי נאמר איום בעונש. אבל יש הבדל בין האיום שנאמר בדיבר השני לבין האיום שנאמר בדיבר השלישי. בדיבר השני נאמר: "כי אנכי ד' אלקיך א-ל קנא, פקד עון אבת על בנים, על שְׁלֵשִׁים ועל רַבְעִים לְשָׁנָיִם". ואילו בדיבר השלישי נאמר: "לא תשא את שם ד' אלקיך לשוא, כי לא ינקה ד' את אשר ישא את שמו לשוא". נשאלת השאלה: מה הסיבה לשינוי בין שני האיומים? הסגנון של האיום הראשון מובן: ד' מעניש את מי שעובר על דבריו. אבל הסגנון של האיום השני אינו מובן: מדוע הוא אינו כתוב בדומה לאיום הראשון, שד' מעניש את מי שעובר על דבריו? מדוע הוא נאמר בצורה שלילית: ד' לא יסלח למי שישא את שמו לשוא?

גם על שאלה זו עמד הרמב"ן.

תחילה הסביר הרמב"ן את הקשר בין איסור "לא תשא את שם ד' אלקיך לשוא" לבין איסור עבודה זרה, וכתב (שם, ו): "וסדר זו המצוה [לא תשא את שם ד' אלקיך לשוא] אחר אזהרת עבודה זרה, כי כאשר ראוי ליראה את ד' הגדול והנורא שלא לתת כבודו לאחר, כן ראוי לתת כבוד לשמו. והנושא אותו לשוא

מחללו, כענין שכתוב: 'ולא תשבעו בשמי לשקר וחללת את שם אלקיך' (ויקרא יט, יב). וכמו שהחמיר בעבודה זרה וכתב העונש כי הוא 'א-ל קנא פוקד עון אבות על בנים', כן כתב בזה העונש 'כי לא ינקה' אותו⁸.

אחר כך הסביר הרמב"ן מדוע יש הבדל בין סגנון האיום על עבודה זרה לבין סגנון האיום על נשיאת שם ד' לשוא: "ואמר בלשון הזה [כי לא ינקה ד' את אשר ישא את שמו לשוא], ולא אמר כי יפקוד עליו, בעבור שאינו אצל הנשבעים עבירה גמורה, ויחשוב שראוי למחול לו, אמר 'כי לא ינקה' כל הנוגע".

כלומר: כל אחד מבין את החומרה שבעבודה זרה, ושעליה מגיע עונש חמור, אבל איסור נשיאת שם ד' לשוא קל בעיני אנשים, ונראה להם שד' לא יעניש על כך בחומרה, לכן אמר הכתוב: "כי לא ינקה ד' את אשר ישא את שמו לשוא", אף על פי שעוון זה נראה קל בעיני העובר עליו!

ד. מדוע במצות השבת יש פירוט?

גם על השאלה מדוע פירטה התורה בהרחבה את החייבים במצות השבת עמד הרמב"ן וכתב (שם, ט): "אתה ובנך ובתך - הקטנים. הזהירנו בשבת שלא יעשו הבנים הקטנים מלאכה לדעתנו וברצוננו".

לפי הרמב"ן הפירוט "בנך ובתך" מתייחס לילדים הקטנים, שהם אינם מחויבים במצוות, אבל הוזהרו עליהם שהם לא יעשו מלאכה בשבילנו, כלומר שלא ננסה לעקוף את האיסור שנצטוינו שלא לעשות מלאכה על ידי שנאמר לילדינו הקטנים שאינם מחויבים במצוות לעשות מלאכה בשבילנו.

הרמב"ן המשיך וכתב (שם): "ועבדך ואמתך - העבדים שמלו וטבלו, שחייבין בכל דיני השבת כישאל, כמו שאמר במשנה תורה: 'למען ינוח עבדך ואמתך כמוך' (דברים ה, יד), ואֵלו חייבין בכל המצוות כנשים, כמו שמפורש בדברי רבותינו

⁸ בדומה לדברי הרמב"ן כתב גם רבנו יונה בספר "שערי תשובה" (שער ג, מה): "השבועה לשוא, אף על פי שאין בה מיתת בית דין, ענשה חמור בידי שמים יותר מהרבה עבירות שיש בהן מיתות בית דין, כי הנשבע לשקר מחלל את השם, שנאמר: 'ולא תשבעו בשמי לשקר וחללת את שם אלקיך' (ויקרא יט, יב), וחלול השם ענשו למעלה מכל העברות. ולא נכתב כן על אחת מן העבירות, אלא על השבועה לשקר ועל עבודה זרה, שנאמר: 'כי מזרעו נתן למוֹלך למען טמא את מקדשי ולחלל את שם קדשי' (שם כ, ג). ונאמר באזהרות עבודה זרה: 'לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי ד' אלקיך אל קנאי' (שמות כ, ה), רוצה לאמר כי לא יסלח עוון עבודה זרה על דרך סליחתו לשאר עברות, כענין שכתוב: 'אי לזאת אסלח לך בניך עזבוני וישבעו בלא אלקים' (ירמיה ה, ז עיין שם במפרשים!). וכן כתוב באזהרות השבועה לשקר: 'כי לא ינקה ד' את אשר ישא את שמו לשוא' (שמות כ, ז). ונכתבה אזהרת השבועה לשקר אחר אזהרת עבודה זרה, יען וביען כי השבועה לשקר נמצא בכנפיה עוון חלול השם יתברך".

(חגיגה ד ע"א). וראוי היה שיזהיר להם בעצמם, כי הם עצמם מצווים בשבת, אבל דבר הכתוב עמנו, **מפני שהעבדים ברשותנו, לומר ששביתתם עלינו**, ואם לא נמנעם - אנחנו נענשים עליהם, ועוד, בעבור שעם ישראל ידבר אלקים בכל עשרת הדברות".

כלומר הפירוט "עבדך ואמתך" מתיחס לעבדים שטבלו לשם עבדות, וחייבים בשמירת השבת, אבל הציווי נאמר כלפינו מפני שהם ברשותנו, ואנו מצווים לשמור שהם לא יעשו מלאכה, ואם לא נשמור זאת נענש על כך שהם עשו מלאכה. ועוד, שד' דבר עם בני ישראל, ולא עם העבדים והשפחות, ולכן הוא מזהיר את בני ישראל על העבדים והשפחות.

הרמב"ן המשיך וכתב (שם): "וגרך אשר בשעריך - על דרך הפשט גר שער' לעולם הוא גר תושב, שבא לגור בשערי עירנו, וקיבל עליו שבע מצוות בני נח, והוא הנקרא: גר אוכל נבלות' (עבודה זרה סד ע"ב), שאמר בו הכתוב: 'לגר אשר בשעריך תתננה [-את הנבלה] ואכלה' (דברים יד, כא). ולכן לא היתה בו המצוה שיאמר: 'לא תעשה בו מלאכה האזרח והגר', אבל לנו יצוה **שלא יעשה מלאכה לצרכינו כקטנים והבהמה**, והוא בעצמו אין עליו זאת המצוה, ועושה מלאכה לעצמו בשבת".

כלומר: הרמב"ן הסביר שהמלים "וגרך אשר בשעריך" מתייחסות לגר תושב, כלומר גוי שקיבל על עצמו שבע מצוות בני נח, ומותר לו לשבת בארץ ישראל, בניגוד לעובד אלילים, שאסור לנו להניחו לשבת בארץ ישראל כאשר ידינו תקיפה, ואותו גר תושב אינו מחויב בשמירת השבת, והתורה מצוה אותנו שהוא לא יעשה מלאכה לדעתנו, כלומר שלא ננסה לעקוף את האיסור לעשות מלאכה על ידי שנאמר לו לעשות מלאכה בשבילנו⁹.

את היסוד לאיסורים אלו שאסרה התורה, שאחרים שאינם מצווים בשמירת השבת לא יעשו מלאכה לדעתנו הסביר הרמב"ן (שם, ז): "וטעם 'לקדשו' - שיהא זכרונו בו להיות קדוש בעינינו, כמו שאמר: 'וקראת לשבת ענג, לקדוש ד' מְכַבְּד' "

⁹ הרמב"ן המשיך וכתב (שם): "והכתוב שאמר 'וינפש בן אמתך והגר' (להלן כג, יב), הוא גר צדק, שנתייחד וחזר לתורתנו, שצוה אותו בשבת וכן בכל שאר המצוות, כאשר אמר: 'תורה אחת ומשפט אחד יהיה לכם ולגר הגר אתכם' (במדבר טו, טז), 'ולגר ולאזרח הארץ' (שם ט, יד). אבל מצאנו לרבותינו (במכילתא כאן) שדרשו בהפך, אמרו כי 'וגרך אשר בשעריך' על דרך הפשט הוא גר צדק, והוא חייב כמונו בשביתה, 'וינפש בן אמתך והגר' (להלן כג, יב) - לרבות גר תושב הערל. ורצונם שיהיה המוזהר תחילה הגר הנימול, שחייב כמונו, והכתוב השני לרבות הערל. ולפיכך הוקש לבהמה, שאמר: 'למען ינוח שורך וחמורך וינפש בן אמתך והגר' (שם), ציוונו בשביתה כולם בשה, שלא יעשו לנו, ויעשו כרצונם לעצמם, וכן יהיו העבד והגר הנזכרים בעשרת הדברות שוים, וחייבים בכל דין השבת כמונו, כמו שאמר: 'למען ינוח עבדך ואמתך כמוך' (דברים ה, יד)".

(ישעיה נח, יג). והטעם, שתהא השביתה בעינינו בעבור שהוא יום קדוש, להיפנות בו מעסקי המחשבות והבלי הזמנים, ולתת בו עונג לנפשנו בדרכי ד', וללכת אל החכמים ואל הנביאים לשמוע דברי ד', כמו שנאמר: 'מדוע את הולכת אליו היום? לא חדש ולא שבת!' (מל"ב ד, כג), שהיה דרכם כן, וכך אמרו רז"ל (ראש השנה טז ע"א): 'מכלל דבחדש ושבתי בעי למיזל'. **וזה טעם שביתת הבהמה - שלא תהא בלבנו מחשבה עליה**."

כלומר: מתוך שהשבתי קדושה אנו צריכים לעסוק בה בענינים קדושים, ולא לחשוב על מלאכתנו, ואילו היה מותר לעשות מלאכה על ידי הבהמה בשבת, היה האדם חושב על מלאכתו, במקום לעסוק בתורה.

ה. מדוע במצות השבת יש נימוק?

על השאלה מדוע כתבה התורה נימוק דווקא במצות השבת נראה פשוט שזו המצוה היחידה שבה צריך נימוק, שכן כל שאר המצוות - אמונה בד', איסור עבודה זרה, איסור נשיאת שם ד' לשוא וכיבוד הורים - פשוטות מסברה, ואינן צריכות שום נימוק, אבל מצות השבת אינה מובנת ללא הנימוק מדוע יש להימנע ממלאכה ביום אחד בכל שבוע, לכן נימקה התורה: "כי ששת ימים עשה ד' את השמים ואת הארץ, את הים ואת כל אשר בס, וינח ביום השביעי, על כן ברך ד' את יום השבת ויקדשהו".

סיכום

במאמר זה התבארו מספר דברים שמייחדים את חמשת הדברות הראשונים ואת חמשת הדברות האחרונים:

א. חמשת הדברות הראשונים עוסקים במצוות שבין אדם למקום, ואילו חמשת הדברות האחרונים עוסקים במצוות שבין אדם לחברו.

גם מצות כיבוד אב ואם נחשבת כמצוה שבין אדם למקום מארבע סיבות:

1. האב והאם הם הבוראים של הבן, ושותפים לבורא (רמב"ן, ראב"ע ו"כלי יקר").
2. על ידי הכרת הטוב כלפי האב והאם ידע הבן להכיר טובה לד' ולקיים מצוותיו (ספר החינוך).
3. האב והאם מלמדים את הבן ומעבירים לו את המסורת של ההכרה בד' (ספר העיקרים).
4. על ידי ההכנעה כלפי האב והאם ידע הבן להיכנע לד' ולקיים מצוותיו (על פי ספר העיקרים).

ב. מתוך שחמשת הדברות הראשונים עוסקים במצוות שבין אדם למקום, ואילו חמשת הדברות האחרונים עוסקים במצוות שבין אדם לחברו, לכן בחמשת הדברות הראשונים מופיע שם ד', ואילו בחמשת הדברות האחרונים לא מופיע שם ד'.

ג. בחמשת הדברות הראשונים ישנה אריכות, ואילו חמשת הדברות האחרונים קצרים.

האריכות נובעת מארבע סיבות:

1. בשתי מצוות יש איום בעונש: "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני", ו"לא תשא את שם ד' אלקיך לשוא".
2. במצות השבת יש נימוק, כדי להסביר לנו מדוע יש לשבות יום בשבוע. בשאר המצוות אין נימוק, כיון שהן מובנות מעצמן ואין צורך בנימוק.
3. במצות השבת יש גם פירוט החייבים במצוה, כדי להדגיש שלא נעשה מלאכה על ידי בנינו ובנותינו הקטנים ולא על ידי בהמתנו, אלא נהיה פנויים אפילו במחשבתנו מכל מלאכה, כדי לייחד את השבת לעניינים שבקדושה.
4. במצות כיבוד אב ואם יש שכר.

לפי הסבר הרמב"ן בכל המצוות שבין אדם למקום יש עונש או שכר: בכל הלאוים יש עונש, ובכל העשים יש שכר, אבל במצוות שבין אדם לחברו אין עונש ואין שכר, כיון שעצם שמירת המצוות שבין אדם לחברו היא עצמה מביאה את השכר לחברה, ולעומת זאת אי שמירת המצוות שבין אדם לחברו היא עצמה מביאה את העונש לחברה.

יהי רצון שנזכה לקיים את כל המצוות, הן המצוות שבין אדם למקום והן המצוות שבין אדם לחברו.